

Latîfî'nin *Evsâf-ı İstanbul*'undan Hareketle 16. Yüzyıl İstanbul'unun Çevresel Özellikleri

The Environment of 16th-Century Istanbul
as Portrayed in Latîfî's *Evsâf-ı İstanbul* and Beyond

Şeyma Benli*

Öz

Osmanlı Devleti'nin başkenti olarak İstanbul, yüzyıllar boyunca edebî eserlerde çeşitli vesilelerle adından söz ettirmiştir. Tarihî nitelikteki eserleri ve şiirleri bir kenara bırakacak olursak İstanbul'u hemen her yönüyle ele alan ilk müstakil edebî eser, Latîfî'nin *Evsâf-ı İstanbul*'udur. 16. yüzyıl Osmanlı edebiyatının önemli ediplerinden biri olan Latîfî, kaleme aldığı bu mensur eserle İstanbul'u görmeyen insanların görmüş gibi olmasını hedeflemiştir. Bu gaye, hem o güne kadar dolaşımda olan bilgileri bir arada bulmamıza hem de müellifin kendi deneyimlerini canlı tasvirler eşliğinde okumamıza olanak sağlamıştır. Ne var ki söz konusu eser hakkında yapılan çalışmalar oldukça sınırlı düzeyde kalmış, dolayısıyla içerdiği bilgiler yeteri kadar dolaşıma girememiştir. Bu makale *Evsâf-ı İstanbul*'u çevre perspektifinden değerlendirerek bu eksikliği, yalnızca bir yönüyle de olsa gidermeyi amaçlamaktadır. İstanbul'un coğrafi konumu, topografyası, havası, suyu, toprak

Geliş tarihi (Received): 20-04-2024 Kabul tarihi (Accepted): 04-10-2024

* Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi İslam Tarihi ve İslâmî Türk Edebiyatı Bölümü, İstanbul-Türkiye/Assoc. Prof. Dr., Istanbul Medeniyet University, Faculty of Theology Department of History of Islam and Islamic Turkish Literature. seyma.benli@medeniyet.edu.tr. ORCID ID: 0000-0001-9870-5479

mahsulleri, hayvan habitatu ile yapılaşmasına dair sunduğu verileri, Latîfî'nin çağdaşı olan şairlerin eserlerinden ve tarih çalışmalarından getirdiği şahitlerle destekleyerek konuyu daha geniş bir çerçevede ele almaktadır. Böylelikle edebî eserlerin çevre tarihi araştırmalarında destekleyici bir unsur ya da ilham veren bir kaynak olarak kullanılabilmesine dikkat çekmektedir.

Anahtar sözcükler: 16. yüzyıl İstanbul'u, 16. yüzyıl Osmanlı edebiyatı, edebî metinlerde İstanbul, İstanbul çevre tarihi, Latîfî

Abstract

As the capital of the Ottoman Empire, Istanbul has been mentioned in literary texts throughout the centuries. Apart from historical works and poems, Latîfî's *Evsâf-ı İstanbul* is the first standalone literary work that handles nearly every facet of Istanbulite life and lore. Latîfî uses his prose not only to compile the wealth of material written on Istanbul into a single work but also to inspire in readers who had never set foot in Istanbul the feeling that they have toured the city's various neighborhoods. Latîfî's vivid descriptions enable us to deduce common conceptions of Istanbul in circulation thitherto as well as the author's first-hand experiences in the city. Nevertheless, given the paucity of studies dealing with this work, the narratives and details it offers have not been widely disseminated. In this article, I evaluate *Evsâf-ı İstanbul* from an environmental vantage point in an endeavor to fill in one aspect of the aforementioned gap. I analyze the material Latîfî writes about Istanbul concentrating on the metropolis' geographical location, topography, air and water quality, soil-grown entities, animal habitats, and urban development. I shall further provide supporting evidence and explanatory insights from the works of Latîfî's contemporaries as well as historical studies with the intent to discuss the matter over a wider spectrum, thereby drawing attention to the potential usage of literary works as auxiliary sources of inspiration for environmental history studies.

Keywords: 16th-century Istanbul, 16th-century Ottoman literature, environmental history of Istanbul, Istanbul in literary texts, Latîfî

Extended summary

Following the Turkish conquest of Constantinople, known now as Istanbul, Ottoman literature began to eulogize this watershed moment at various venues. In addition to historical works narrating how the city fell to the Turks, Ottoman poets began composing a plethora of poems praising this beautiful metropolis. Apart from short poems, Latîfî (d. 990/1582), a sixteenth-century man of letters renowned for his biographies of poets, penned the first voluminous work devoted exclusively to the everyday life, society, and culture of Istanbul. This article seeks to shed light on how a poet residing in the newly conquered Ottoman capital perceived and described the city's natural landscape during the first quarter of the sixteenth century.

Countless articles have explored depictions of Istanbul in fifteenth- and sixteenth-century works of literature. Hatice Aynur published several articles discussing representations of

Istanbul in Ottoman poetry in general spanning from the city's conquest until the eighteenth century and, more specifically, in Tatavlı Mahremi's *Şehnâme*. Ümran Ay, on the other hand, examined Istanbul in historical-anecdotal *mesnevis* while Aslı Niyazioğlu illustrated the city's character by comparing the writings of two anecdotal historians and two poets from the fifteenth and sixteenth centuries.

Studies on Latifi's *Evsâf-ı İstanbul*, however, unfortunately remain few in number. Nermin Suner published the full text of this work for the first time in Istanbul in 1977, summarizing its content and adding a glossary to her edition. However, Günay Kut, Hatice Aynur, and Cemal Kafadar criticized this edition for the many textual oversights it contained and were all of the opinion that a new edition needed to be published to remedy these shortcomings. More than two decades after Suner's initial publication, Stéphane Yerasimos published a translation of *Evsâf-ı İstanbul* in French in 2001. Nihat Öztoprak wrote a popular article about the work and Günay Kut presented a paper on the daily life of Tahtakale based on accounts found in *Evsâf-ı İstanbul*. Evidently, the substantial material contained within this work has yet to achieve the recognition it deserves. This article constitutes my attempt to fill a portion of this gap in the literature. As such, I will quote relevant parts from Latifi's work and compare them both with other contemporaneous literary and historical works as well as with modern studies.

Moving to Istanbul at an early age after having been born in Kastamonu, Latifi worked as a scribe in Istanbul, Belgrade, Rhodes, and Egypt throughout his life. He wrote *Evsâf-ı İstanbul* while in Istanbul in 931/1524–5. He edited it for the second time between 982–990/1574–1582, after which he presented it to Sultan Murad III. By his own admission, the reason he penned this work was because the literati had failed to showcase this beautiful city to those who had never been to Istanbul. After revealing his purpose for writing this work, Latifi goes on to chronicle the history of Istanbul beginning with its foundation by the Byzantine emperor Constantine I and names the Ottoman sultan Mehmed the Conqueror the city's second founder. He then depicts Topkapı Palace, the Hagia Sophia, Fatih Mosque, the *Sahn-ı Seman* madrasas, and a kitchen serving food to poor people, all of which were commissioned by Mehmed II. He finally describes the neighborhoods of Tahtakale, Galata, Tophane, Kâğıthane, and Eyüp as well as their bazaars and residents.

The first piece of information that Latifi mentions when discussing Istanbul's environment is the city's geographic location. Muslim geographers used to divide the livable parts of the world into seven climes. According to this distinction, Latifi writes that Istanbul was located at the end of the fifth clime. He illustrates the topography of Istanbul as being established on seven hills surrounded by seven towers. He also depicts Kâğıthane's topography as being surrounded by high mountains and gardens reminiscent of those in Paradise. As for Istanbul's weather, Latifi details three specific locations: Topkapı Palace, Tophane, and Kâğıthane. He writes that Topkapı Palace, located in Sarayburnu, was blessed with winds from the north that refreshed the souls of men, that Tophane's pleasant weather resembled that of Paradise, and that Kâğıthane was never without spring. Kâğıthane also had very clean water—so much so that it resembled a flawless mirror. Latifi lists agricultural products grown in the garden

of Topkapı Palace, pointing out that this garden boasted a wide array of fruits and flowers throughout the year, including peaches, cherries, and pomegranates. He additionally touches upon Kâğıthane's animal habitat, stating that it was filled with numerous birds. To conclude, Latifi addresses urban development in the city. He states that Istanbul attracted people from all corners of the globe regardless of their religion or ethnic origin. This is due to its status providing its inhabitants access to whatever they sought. In fact, he described Istanbul as being so densely populated that not even a pinpoint's worth of empty space could be found and that the countless buildings of all sizes enumerating the skyline prevented fresh air from blowing into the city.

Ottoman literature in general has the potential to offer new insights into environmental history because authors chose their words carefully. The nature of literature, namely its penchant for exaggeration and bias, however, requires one to approach it with caution. After extracting the material from literary works, one should compare them with other sources. Taking it into consideration, this article demonstrates how Latifi's descriptions are corroborated by other sources. In fact, these sources not only corroborate but complement one another when read simultaneously. Moreover, literary works such as Latifi's *Evsâf-ı İstanbul* provide nuanced insight into how inhabitants of a certain place perceived their environment and urban development.

Giriş

İstanbul, Osmanlı döneminde sadece yönetimin değil, edebî üretimin de merkezi konumundaydı. Devletin başında ve önemli mevkilerinde bulunan kişilerin etrafında gelişen himaye kültürü, İstanbul'u şairler için bir cazibe merkezi hâline getirmişti. Hâlihazırda İstanbul'da yaşayan ya da İstanbul'a gelerek bir şekilde kendini göstermeye çalışan şairlerin eserlerinde bu şehirden bahis açmaları elbette olağandı. Fetihden sonra artan bir ivmeyle kaside, gazel, mesnevi, şehrengiz gibi şekil ve türlerde ve dahi hikâyelerde İstanbul bir mekân olarak yerini almaya başladı. Söz konusu eserlerde İstanbul'un nasıl ele alındığına dair yapılan çalışmalar bulunmakla birlikte, makalenin sınırları ve kapsamı gözetilerek burada sadece 15-16. yüzyıllarda yazılmış edebî eserlerde bir bütün olarak İstanbul'un izini süren araştırmalara değinilecektir.

Bu konuda ilgili döneme dair en çok yayın yapan isimlerin başında Hatice Aynur gelmektedir. Aynur, ilk olarak 13. CIEPO sempozyumunda "İstanbul in Divan Poetry: 1435-1600" başlıklı bildirisini sunmuş (1998), daha sonra bu bildiriye yayımlamıştır (1999: 43-50). İstanbul'u merkeze alan ilk şiir örneklerini tanıttığı bu çalışmayı, "Şehri Sözle Resmetmek: Osmanlı Edebî Metinlerinde İstanbul XV-XVIII. Yüzyıllar" başlıklı makalesiyle genişletmiştir. Bu makalede, edebiyatta İstanbul'u inceleyen çalışmaları tanıtmış, İstanbul'u müstakil olarak işleyen eserleri sıralamış ve bu eserlerde İstanbul'a dair ilk anlatıları, imgeleri ve temaları muhtelif başlıklar altında birer örnekle açıklamıştır (2015: 128-145). "Representations of Istanbul as a Literary and Cultural Space in Ottoman Texts (1520-1566)" başlıklı makalesinde ise bazı tezkire ve mesnevilerden hareketle Kanûnî döneminde İstanbul'da şairlerin bir araya geldiği

mekânlarla odaklanmış; bu bağlamda İstanbul'un saray ve patron konaklarını, bahçelerini, medrese ve hankâhlarını, dükkânlarını, meyhanelerini, hamamlarını, çeşmelerini ve kahvehanelerini mercek altına almıştır (2018a: 245-256). Son olarak Tatabırlı Mahremî'nin *Şeh-nâme*'sinden hareketle önce sur dışı (2018b: 43-68) sonra sur içi İstanbul'u ele almıştır (2020: 143-150).

Ümran Ay, "15-16. Yüzyıllar Tarihi-Menkıbevî Mesnevîlerde İstanbul'a Dair Ayrıntılar" başlığını taşıyan çalışmasıyla, farklı kaynaklar kullanarak literatürü başka bir yönden ikmal etmiştir. İncelediği eserlerde İstanbul'a dair söylenenleri her bir esere ait başlıkta alıntılanmış ve değerlendirmiştir (2015: 289-330). Aslı Niyazioğlu, 15 ve 16. yüzyıllardan iki divan şairi ile iki menakıpname yazarının sunduğu İstanbul portrelerini karşılaştırmalı olarak ele almış ve bir şehrin algılanışında ideolojik ve siyasi faktörlerin oynadığı rolü gözler önüne sermiştir (2021: 655-671).

Evsâf-ı İstanbul üzerinde yapılan çalışmalar ise son derece sınırlıdır. İlk çalışmalar Nermin Suner (Pekin) tarafından yapılmıştır. İlk olarak 1974 yılında Kubbealtı Akademi Mecmuası'nda *Evsâf-ı İstanbul* hakkında bir tanıtım yazmış, akabinde İstanbul Fetih Cemiyeti'nin 1953'ten itibaren İstanbul'u konu edinen kitaplar yayımlama gayretinin (Tanyeli, 2010: 269) bir ürünü olarak eserin tamamını 1977'de Latin harfleriyle neşretmiştir. Başında bir özetle ve sonunda bir sözlükle birlikte yayımlanan eser ne yazık ki o günün imkânlarıyla erişilen az sayıda yazma nüsha ile hatalı okumalar nedeniyle akademik kullanıma da doğru anlamaya da uygun değildir. Bu duruma Kut (2010: 356), Aynur (2015: 141) ve Kafadar (2021: 31) da dikkat çekmiş ve bu kıymetli eserin yeniden neşredilmesi gereğine işaret etmişlerdir.¹

Suner'in çalışmasından sonra 2000'li yıllara kadar eserle ilgili hiçbir çalışmaya rastlanmamaktadır. Fakat 2000'li yıllarda -yeterli düzeyde olmasa da- bir farkındalık oluştuğu gözlemlenmektedir. Uzun süren sessizliği ilk bozan Stéphane Yerasimos olmuştur. Yerasimos, *Evsâf-ı İstanbul*'u Fransızcaya tercüme ederek yayımlamıştır (2001). Günay Kut, "Latîfi'nin *Evsâf-ı İstanbul* Adlı Eserinde Tahtakale'de Günlük Hayat" başlıklı bir bildiri sunmuş (2007) ve bu bildiriye daha sonra yayımlamıştır (2010: 351-357). Nihat Öztoprak da popüler bir dergide "Evsâf-ı İstanbul: Latîfi'nin İstanbul'u" başlığıyla eseri tanıtan bir yazı kaleme almıştır (2008). Görüldüğü üzere başta yeni bir neşir olmak üzere, son derece zengin malzeme sunan bu eseri farklı açılardan inceleyecek çalışmalara ihtiyaç vardır.

1. Latîfi ve *Evsâf-ı İstanbul* adlı eseri²

Türk edebiyatında daha ziyade şura tezkiresiyle önemli bir yer tutan Latîfi, Kastamonu'da doğup büyür ve ilk eğitimini burada alır. Gençlik yıllarında İstanbul'a göç ederek kâtip olur. Bu hâl üzereyken 931/1524-5'te -ki bu tarihte 35 yaşında olduğunu söyler (1977: 77)- *Evsâf-ı İstanbul*'u yazar. Rıdvan Canım, bu eseri Kanûnî Sultan Süleyman'a sunduğunu söylemekteyse de (Latîfi, 2000: 12) eserde buna dair bir ibare tespit edilememiştir. Fakat III. Murad'ın (saltanatı: 1574-1595) tahta çıkmasının ardından eseri tekrar gözden geçirip bazı ilavelerle 982/1574-5'te sultana takdim ettiği, İstanbul Arkeoloji Müzesi koleksiyonunda bulunan nüshadaki açık ibarelerle sabittir (Latîfi, 1977: 79-80).

Latîfî, bahar mevsiminin tasvirinden oluşan bir risale kaleme alarak Defterdar İskender Çelebi'ye (ö. 941/1535) sunar ve karşılığında Belgrad İmaretî'ne yine kâtip olarak tayin edilir. İskender Çelebi, defterdarlık görevini 1525-1534 yılları arasında yürütmüş (Sevgi, 1990: 47), Latîfî de Şevval ve Zilhicce 939/Mayıs ve Temmuz 1533 yılına ait in'âmât kayıtlarında sultana sunduğu kaside karşılığında in'âm almıştır (Erünsal, 1984: 16). Dolayısıyla Latîfî ya 1525-1533 ya da 1533-1534 aralığında İstanbul'dan ayrılmış olmalıdır. 950/1543'te İstanbul'a tekrar dönen Latîfî üç yıl sonra tamamlayıp Kanûnî Sultan Süleyman'a sunduğu tezkiresiyle Ebu Eyyûb el-Ensârî Vakfî kâtipliğine tayin edilir. Rodos ve Mısır'da da mesleğini icra eden Latîfî, Mısır'dan Yemen'e yaptığı gemi yolculuğu sırasında geminin batması nedeniyle 990/1582'de hayatını kaybeder (Sevgi, 2003).

Latîfî, gelenek olduğu üzere okuyuculardan hayır dua almak maksadıyla eseri kaleme aldığını belirtir (1977: 8). Ancak asıl sebep-i telif, söz konusu gayeye ulaşmak için yazdığı eserde neden İstanbul'u konu edindiğinde gizlidir. Latîfî bu noktada kendi kişisel deneyimine dayanan bir anlatı inşa eder. Buna göre herkesin temaşa etmek için can attığı bu meşhur şehri gezme sevdası gençlik çağında onun da içine düşer. Uzak yolları nice zahmetlerle aşarak İstanbul'a ulaşır ve görür ki burası eşi benzeri olmayan, cennete denk güzellikte bir yerdir (1977: 7). Fakat buna rağmen şair ve münşiler, dünya üzerinde bu güzel şehri görememiş kimselere ışık tutacak, onlara bu şehri tanıttacak manzum ya da mensur bir eser kaleme almamışlardır (1977: 7). Bu eksikliği gören Latîfî, gerçekten de Türk edebiyatında İstanbul'a hasredilmiş, bu hacimde müstakil bir eser kaleme alan ilk müellif olur. Eser telifindeki yöntemini “Bî-nâm u nişân bu evrâk-ı perîşânî cem' ü tertîb itdükte terâkîb ü elfâzın mezâyâ vü lelâyif üzere bast itdüm” (? : 4^a-4^b; 1977: 8) sözleriyle açıklayan Latîfî, yaptığı işin aslında İstanbul'a dair dağınık hâlde yazılmış şeyleri bir araya getirip yüksek bir dil ve aynı zamanda keyifli bir üslupla şehri uzun uzun anlatmak olduğunu belirtir.

Latîfî'nin okuyucuların büyülediği ve okurken lezzet aldığı bir metin ortaya koyma gayretinde olduğunu ifade eden sözleri (1977: 7-8), hem hayatı hem de edebî kariyeri göz önünde bulundurulduğunda farklı bir boyut kazanır. Zira kendisi de İstanbul'a göç etmiş ve burada tutunmaya çalışan biri olarak çocukluğundan beri ünsiyet kazandığı ve çokça yazdığı şiiri, dönemindeki şair enflasyonunu ve onların arasından sıyrılmanın zorluğunu gerekçe göstererek bırakır ve inşa alanına yönelir (Latîfî, 2000: 486). Fakat inşa ya da yenilik getirip bir üslup oluşturmaya, böylelikle tanınan, önemli bir sima hâline gelmeye çalışır. Necâtî'nin şiirini darbimesellerle ördüğü gibi o da inşayı darbimesellerle süslemeyi ve anlaşılır bir inşa üslubu yaratmayı hedefler (Benli, 2023: 56). Bu üslupla yazdığı eserlere örnek olarak Türk edebiyatında en çok bilinen eseri ve şair biyografilerini hâvî *Tezkiretü's-Şu'arâ* ile Makbul İbrahim Paşa'yı her yönüyle ele alan *Enîsü'l-Füsehâ*, dört mevsimde yaşanan değişimleri anlatan *Fusûl-i Erba'a* ve nihayet *Evsâf-ı İstanbul* adlı eserlerini verir (Latîfî, 2000: 487). Yazdığı şair tezkiresi Anadolu sahasındaki ilk tezkirelerden biridir. İbrahim Paşa, dört mevsim ya da İstanbul konuları diğer şairlerin de şiirlerinde çeşitli ölçülerde işlediği konular arasındadır. Fakat Latîfî'nin bunları ilk kez müstakil birer eser hacminde ve Necâtî üslubuyla mensur olarak işleme, bilinen konuları okuyucuya biraz daha farklı sunma gayretinde olduğunu gösterir.

Peki Latîfî tamamiyle İstanbul'a hasrettiği bu kitapta İstanbul'un hangi yönlerine, ne kadar temas eder? Öncelikle eser klasik tertibe uygun bir görünüm arz eder. Besmele, hamd, tevhid ve naattan sonra ve eserin tertibini açıklar. Altı ana bölümden oluşan eserin ilk bölümünde eseri yazma gerekçesini açıklayıp İstanbul'un kuruluşunu, kurucusunu, kuruluş sebebinin ve ikinci fatihini anlatır. İkinci bölümde İstanbul'un bolluğundan, şöhretinden ve nimetlerinden bahseder. Üçüncü bölümde Topkapı Sarayı ve ona bağlı birimleri; dördüncü bölümde Ayasofya ve Fatih camilerini, Sahn-ı Seman medreselerini ve Fatih'in imaretlerini tanıtır. Beşinci bölümde çarşı, pazar ve dükkânları; altıncı bölüm ise Tahtakale, Galata, Tophane, Kâğıthane, Eyüp semtlerini ele alır. Nasihatvari bir hatimeyle eseri sonlandırır (1977: 6-7).

Latîfî'nin verdiği bu başlıklar aslında eserin zengin içeriğini tam anlamıyla yansıtmaya yetmez. Satır aralarında ya da alt başlıklarda İstanbul halkının duygu ve düşünce dünyasını, tutum ve tavırlarını iyi bir gözlemler ve çoğu zaman eleştirel bir üslupla eserine aksettirir (1977: 65-73). Bunun yanı sıra her müşkülü halleden ama çok kimseyi dinden çıkaran Sarı Papaz'ın hikâyesine yer verir (1977: 19-21); Hz. Eyyüb el-Ensârî'yi tanıtip faziletini ve kabrinin Akşemseddin tarafından bulunuşunu anlatır (1977: 61-64). Tekkelerdeki gerçek Allah dostları ile riyakârlardan (1977: 37-39), İstanbul'un güzellerinden, devletlilerinden, acuzelerinden, muradına erememişlerinden (1977: 44-51) bahseder. Ayrıca eseri ikinci kez hazırlayarak III. Murad'a sunduğu nüshaya Ayasofya'nın inşasına dair anlatıları da ilave eder (1977: 81-84).

Abdülkadir Özcan (2013), bu eserin Osmanlı yazımında ilk şehir tarihi kitabı sayılabileceğini söyler (279). Aynur (2015), *Evsâf-ı İstanbul*'un "konusu ve tarzıyla ilk ve tek" olduğuna dikkat çeker. Bu eserin o güne kadar İstanbul'a dair bilinenleri derleyen bir kitap olduğunu, öncüllerinden Tahtakale ve Tophane anlatılarıyla ayrıldığını vurgular (141). *Evsâf-ı İstanbul*, aynı zamanda, İstanbul Teknik Üniversitesi'nde TÜBİTAK desteğiyle yürütülen "Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemi Yazılı Mimari Eserlerinin Alternatif Bir Epistemolojinin Arayışı Bağlamında Analizi/Yorumlanması" başlıklı projenin bir çıktısı olan Osmanlı Mimarlık Metinleri Arşivi'nde mimari metinler başlığında incelenenler arasındadır. Eserin şehir rehberi niteliğine vurgu yapılan analizde, iç ve dış mekân ile anıtsal ve gündelik yapıların eserde bir arada verildiğine, şehrin tüm boyutlarıyla ele alındığına değinilir. Diğer taraftan, eserin eleştirel üslubunun insan ile çevrenin çok boyutlu etkileşimine dair sunduğu bilgilerin son derece önemli olduğu ifade edilir (2018).

2. *Evsâf-ı İstanbul*'a göre İstanbul'un çevresel özellikleri

2-1. Coğrafi konumu

Latîfî, İstanbul'un coğrafi konumuna dair o dönemde Müslüman coğrafyacıların benimsediği sınıflandırmalardan biri olan yedi iklim (ekâlim-i seb'â) anlayışına göre bilgi verir. Hakikî iklimler olarak da anılan bu anlayış, ekvordan kuzey kutbuna kadar dünyanın yaşanabilir yerlerini yedi kısma ayırır (Sipâhîzâde, 2019: 56). Latîfî bu anlayış çerçevesinde İstanbul'un beşinci iklimde bulunduğunu belirtir: "İklîm-i seb'adan iklim-i pencümde bulunmuşdur" (? : 7^b-8^a; 1977: 12). Bu bilgi dönemin coğrafya literatüründeki bilgilerle de uyumludur. Nitekim Latîfî'nin çağdaşı Osmanlı coğrafyacılarından olan Sipâhîzâde Mehmed

(ö. 997/1589) *Evzahu'l-Mesâlik* adlı eserinde, İstanbul'un "iklîm-i hâmis evâhırında" olduğunu ifade eder (2019: 431). Sipâhîzâde, beşinci iklimin özelliklerini şöyle sıralar: "İklîm-i hâmisün uzun günü on beş sâ'atdür ve uzunluğu iki bin beş yüz elli yedi fersahdur. Enlülüğü seksen iki buçuk fersahdur ve bunda otuz dağ ve on beş ırmağ vardır, ekser ehlinün levni beyâzdur." (2019: 229)

2.2. Topografyası

Latîfî, İstanbul'un yedi kule ve yedi tepe üzerine kurulduğunu, "Binâ-yı mezbûrun mînâsı yedi 'aded kulle-i kûh ve heft cebel-i enbûh üzere vaz' olunmuş" (? : 7^b; 1977: 12) sözleriyle ifade eder. Âşık Mehmed (ö. 1006/1598'den sonra), *Menâzirü'l-Avâlim* adlı coğrafya kitabında, İstanbul'da yedi tepenin ve kulenin varlığını doğrulayarak tepelerin surlarla çevrildiğini (2007: 1054), kulelerin de şehrin kuzeyinde ve birbirine yakın vaziyette konumlandığını haber verir (432).

Evsâf-ı İstanbul'da Kâğıthane'nin topografyasına da değinen Latîfî, etrafının gökyüzüne uzanan yüksek dağlar ve civarının cennetlerin cenneti gibi olduğunu söyler: "Havâlfî-yi 'âliyesi felek-rif'at dağlar ve cevânibi cennet-i cennât bağlardur" (? : 47^b-48^a; 1977: 60). Tâcî-zâde Câfer Çelebi (ö. 921/1515) de 1493'te tamamladığı *Heves-nâme* adlı mesnevisinde Kâğıthane'yi çok benzer şekilde tasvir eder. Etrafı dağlarla çevrili; ağaçlık, yeşillik ve gül bahçeleriyle dolu geniş bir ova: "Geniş sahrâsı çevre yanı kûhsâr / Dırahtistân ü sebzistân u gülzâr" (685.beyit, Sungur, 1998: 263).

2.3. Havası

Bu konuda Latîfî, İstanbul'un genel havasından ziyade belirli üç noktasına işaret eder: Sarayburnu olarak teşmil edebileceğimiz Topkapı Sarayı'nın bahçesi, Tophane ve Kâğıthane. Topkapı Sarayı bahçesinin ruhlara rahatlık veren güzel kuzey rüzgârları güzergâhında bulunduğu belirtir:

Ol dâyire ki derûnî reyâhîn-i tayyibe ile müzeyyen, kusûr-ı 'âliye ve kâh-ı pür-gâliyenün her biri güzergâh-ı nesîm-i şimâlde vâkî olup dîde-i manzarası deryâya nâzır ve çeşm-i revzenesi gurfe-i Adn'e münâzır. Ne riyâh-ı râhatü'l-ervâh ki cihetinden hubûb ide fevkinde hevâdârı ve ne schâb-ı müşgîn-nikâb ki hevâda hüveydâ ola firkatinde kafâdârı. (? : 19^a; 1977: 25)

Şeh-nâme adlı eserinde Mahremî (ö. 942/1535), Latîfî ile benzer şekilde, Topkapı Sarayı'nın misk kokulu rüzgârlarının, zaferan kokulu toprağının ve cana can katan havasının olduğunu (Aynur, 2020: 148), ilaveten Galata'nın havasının amberden daha hoş olduğunu ifade eder (Aynur, 2018b: 47). Latîfî, İstanbul halkının mesire yerleri olan Tophane ve Kâğıthane hakkında da bu bölgelerin havasının cennet gibi güzel ve hoş olduğunu söyler:

"Ol kûşe-i zîbâ vü bu câygâh-ı cennet-hevâ ki cânib-i Tophânedür ve mesire-i rindânedür." (? : 44^b; 1977: 57)

"Sıfat-ı Kağıthane. Ol fezâ-yı hoş-hevâ ve sâha-geh-i cân-fezâ ki tamâm şehri Sitânbûl'a teferrüçgâh-ı bî-bahâne beyâz-ı safha-i cihânda cânib-i Kağıdhânedür." (? : 47^a; 1977: 59)

Kâğıthane bahsinde Latîfi, ayrıca buranın bir an bile bahardan mahrum kalmadığına dikkat çeker: “Anun eksük degül bir dem bahârî / Semen-bûlarla pürdür sebze-zârî” (? : 47^b-48^a; 1977: 60).

Kâğıthane, yapılan bilimsel çalışmalara göre bir geçiş iklimi özelliği göstermektedir. Yazın sıcak olması Akdeniz’e, kışın çok yağmur alması Karadeniz’e benzer. Bununla birlikte sıcaklığı Akdeniz’den az, Karadeniz’den fazladır. En fazla sıcaklık ortalaması, temmuz ayına aittir ve 23,4 derecedir. Rüzgâr daha ziyade kuzey ve kuzey doğudan estiği için serinletici etki yapar. Mart-ekim ayları arasında yaz mevsimi özelliği gösterir (Irmak, 2018: 78, 80) ki 7 aylık bu dönem Latîfi’nin eserinde “Anun eksük degül bir dem bahârî” mısraıyla ifadesini bulur.

Devrin diğer şairleri ise genel olarak İstanbul’un havasıyla ilgili birbirlerine oldukça yakın şeyler söyleyerek beğenilerini dile getirirler. Örneğin, Sa’dî-i Cem’e (ö. 887/1482?) göre İstanbul’un havası cana can katar ve havanın letâfetinden meyveleri amber gibi kokar:

Anberîn-bûdur havâ lutfından anda mîveler

Âbı rûh-fezâ çü meydür meyleri reyhânîdür

...

Cânlara suyından olmuşdur havâsı sâzkâr

Âferîn âb u hevâsına ki cânlar cânıdır (Aynur, 1999: 46)

Tâcî-zâde Cafer Çelebi, İstanbul’un ferahlatan, ruhu besleyen bir havasının olduğunu söyler: “Hevâsı dil-güşâ vü rûh-perver / Suyı mâ-verd ü hâki müşk ü ‘anber” (108.beyit, Sungur, 1998: 194).

Mâşî-zâde Fikrî Çelebi (ö. 982/1575) de 1566’da yazdığı *Ebkâr-ı Efkâr* adlı mesnevi-sinde, mutedil havadan kastın ne olduğunu açıklayarak bu özelliğin halk üzerindeki etkisine değinir. Mâşî-zâde’ye göre İstanbul’un havası ne soğuk ne sıcaktır, yani ılıman bir iklime sahiptir ve bu yüzden İstanbullular soğuk ya da sıcak zahmeti çekmezler:

Mu’tedildür hevâ ne germ ne serd

Ne gam-ı lây u gil ne renciş-i berd

Dil-güşâ vü latîf âb u hevâ

At Meydânı bir güzelce fezâ (876-7.beyitler, Özyıldırım, 2017: 376)

Defterdâr-zâde Ahmed Cemâlî (ö. 991/1583) de *Şehrengîz-i İstanbul* adlı eserinde bu şehrin mutedil bir iklime sahip olduğunu belirtir: “Latîf ü mu’tedil âb u hevâsı / Güzellerle safâdur muktezâsı” (84.beyit, Eren, 2012: 219).

2.4. Suyu

Latîfi, İstanbul’un suyundan sadece Kâğıthane özelinde bahseder. Ona göre Kâğıthane’nin suyu tıpkı bir ayna gibi sureti gösterecek berraklıktadır: “Fezâsı cân-fezâ vü mâsî meskûb / Suyı sûret-nümâ âyîne-üslûb” (? : 48^a; 1977: 60).

Gerçekten de Kâğıthane, suyunun kalitesi ve güzelliğiyle meşhurdur. Kâğıthane’nin hem suyuna hem havasına Osmanlı şairlerinin şiirler yazdığını belirten Evliya Çelebi³ (ö. 1098/1687’den sonra) suyunun temizliğini vurgulamak için Kâğıthane deresinde çamaşır yıkayanların sabun kullanmadığını, iki kez suya sokmakla kıyafetlerin beyaz bir gül yaprağına benzediğini söyler. Bunun yanı sıra hazmı kolay ve lezzetli bir su olduğunu da ekler:

Karadeniz Boğazı'na karîb Levend Çiftliği nâm derelerden gelüp cereyân eder bir âb-ı hoş-güvârdır kim cümle câme-şüyân anda varup destâr ve kamîs [ü] serâvîllerin gasl edüp aslâ sâbûn sürmezler. İki kerre gasl edüp beyâz gülberk-i ter-misâl olur gâyet lezîz sudur. Ba'zı Hind tüccârları metâ'in bu Kâğızhâne'ye getirüp birer kerre suya batırdıkları kifâyet eder. (2006: 238)

Mahremî, Galata'nın suyunu (Aynur, 2018b: 47), Cemâlî ise genel olarak İstanbul'un suyunu âb-ı hayât olarak niteler: "Dahı var ol şehirde nice hammâm / Suyu âb-ı hayât eğlencesi câm" (83.beyit, Eren, 2012: 219).

Menâkıb-ı Sultan Süleyman Han adlı eserinde Eyyûbî (ö. 972/1564'ten sonra), İstanbul'un su ihtiyacını karşılamak üzere Kanûnî'nin su yolu yaptırdığını, fakat daha yapımı tamamlanmadan fırtına ve sel felaketi yaşandığından su kemerinin yıkıldığını anlatır. Padişahın tamirat için yeni kişiler görevlendirmesiyle kemerin yapımı 1564 yılında tamamlanır ve İstanbul suya kavuşur. Bundan sonra İstanbul'da su bolluğu yaşanır: "Şu denlü gark-ı âb oldı Sitânbul / Serâb iken sir-âb oldı Sitânbul" (1288.beyit, Ay, 2015: 306-308).

Eserini ilk olarak 1524-5'te yazan Latîfî, doğal olarak bu önemli hadiseye yer vermemiştir. Fakat eserini bu olaydan sonra hükümdar olan III. Murad'a sunduğu versiyona da ilave etmemiştir. Eyyûbî'nin eserinin odağında Kanûnî yer aldığı için onun tasarrufuyla gerçekleşmiş bir hizmeti zikretmesi ve onu övmek için yakaladığı bu fırsatı değerlendirmesi beklenen bir durumdur. Latîfî'nin ise eserini farklı bir padişaha sunduğu için bu olaydan bahsetme gereği duymadığı düşünülebilir.

2.5. Toprak mahsulleri

Latîfî, İstanbul'da yetişen sebze, meyve ve bitkiler hakkında elbette ansiklopedik bilgiler vermez. Fakat Topkapı Sarayı'nın bahçesinde yetiştirilen ürünlerden satır aralarında bahseder. Bu da bize en azından İstanbul'da hangi ürünlerin yetişmeye elverişli olduğuna ve aktif olarak hangi ürünlerin ekildiğine dair bir fikir verir. Latîfî en başta Topkapı Sarayı bahçesinin yaz-kış demeden, bol miktarda ve envaiçeşitte çiçeklere ve meyvelere ev sahipliği yaptığını belirtir:

Reyâhîn ü ezhâr ve fevâkihe vü esmâr bî-hadd ü bî-şumârdur. (...) Her ne var ise anda mevcûd ve her nev'î gayr-ı ma'dûd. Beyit:

Dürlü ezhârı riyâzında kış u yaz açılır

San İrem gülşenidür gülleri turmaz açılır (? : 19^b-20^a; 1977: 25)

Ardından biraz daha detaya giren Latîfî, söz konusu yerde dört mevsimde de meyvelerin eksik olmadığını, canlara can bahşeden şeftali, kiraz ve nar yetiştirdiğini anlatır:

Vakt-i bahâr u şitâda tâbistânî ve zemistânî mîveleri müstemerr ü mütevalî, lâ-yenkâtı' u hâlî degüldür. (...) Beyit

Cân bağışlar büse-i cânâne-veş şeftâlûsı

Cevher-i cânda yer itmîş gâlibâ cân âferîn

Ve la'l-fâm ve 'akîk-endâm ter kirâsları ve gülnâr-ı yâkût-iltibâsları ki her biri yâkût-ter bir gûşvâre veya tabak-ı varak-ı zümürüdîn içre bir la'l-pâredür ki 'ıkd-ı pervîn ve âvîze-i çarh-ı berîn olmağa yarar. (? : 20^a-20^b; 1977: 26)

Bir saray bahçesi olarak Topkapı Sarayı'nın bahçesi, elbette son derece ihtimam gösterilen bir yerdi. Nurhan Atasoy'un (2015) verdiği bilgilere göre bu sarayı yaptıran Fatih Sultan Mehmed 1458-1467 yılları arasında başta selvi olmak üzere muhtelif ağaç türlerinden saray bahçesine yirmi bin kadar ağaç diktirmiştir. Kanûnî Sultan Süleyman ise çiçeklere duyduğu özel merak nedeniyle değişik bölgelerden farklı türde çiçekler aldırarak Topkapı Sarayı'nın bahçesine diktirmiş ve bir çiçek üslubunun oluşmasına ön ayak olmuştur. Bu nedenle Atasoy, Kanûnî dönemini Osmanlı'da var olan bahçe ve çiçek kültürünün en parlak dönemi olarak nitelemektedir (536-537). Latîfi'nin *Evsâf-ı İstanbul*'u bu dönemde yazdığı düşünülürse hayatında bildiği belki de en renkli bahçeye değinmeden geçmek istemediği anlaşılır.

Latîfi'nin şeftali, kiraz ve nar yetiştirdiğini söylediği Topkapı Sarayı'ndan başka, Matrakçı Nasuh'un (ö. 971/1564) 1537'de yazdığı *Menâzil-nâme*'sindeki Galata tasvirlerinde armut, kiraz ve nar ağaçları yer alır (Atasoy, 2015: 537). Mahremî'nin *Şeh-nâme*'sinde de Rumelihisarı ve bilhassa İstinye'nin kirazıyla meşhur olduğu haber verilir (Aynur, 2018b: 51). Böylece bahsi geçen eserlerden farklı olarak Latîfi'den İstanbul'da o dönemde şeftali ağaçlarının yetiştirdiğini⁴, aynı zamanda üç farklı eserden kirazın üç farklı yetiştirilme alanını öğrenmiş oluruz.

Kâğıthane'yi bu bağlamda da ele alan Latîfi, yemyeşil zemininin gönül cezbeden bir örtü gibi, renkli reyhanlarla süslü ve bahçelerinin yasemin kokularıyla dolu olduğunu söyler:

Zemîn-i sebze-zâr-ı nat'-ı dilkeş
Reyâhîn-i mülevvenle münakkaş
Anun eksük degül bir dem bahârî
Semen-bûlarla pürdür sebze-zârı (? : 47^b-48^a; 1977: 60).

Mahremî, benzer şekilde Kâğıthane'yi içinden ırmaklar akan yeşillik bir yer olarak tasvir ederken İrem bağlarından daha güzel olduğunu ifade eder (Aynur, 2018b: 53). Yaklaşık bir yüzyıl sonra Evliya Çelebi, bahsedilen yeşilliklerin nelerden mürekkep olduğuna dair daha detaylı bilgi verir:

[Kâğıthane'deki] Bu nehrin iki cânibinde niçe bin **çınâr** ve **kavak** ve **bîd**-i sernigûnlar ile müzeyyen bir çemenzâr vâdîdir kim giyâhâtında **tirfil** ve **yonca** ve **ayrık** ve **levşe** (?) makulesi ve **Kâğızhâne çiçeği** ve **lâlesi**yle zeyn olmuş bir çemenzâr-ı koyah ve sâyedâr dirahıtları ile müzeyyen bir teferrücgâhdır. (2006: 238)

2.6. Hayvan habitatu

İstanbul'un hayvan habitatına dair Latîfi'nin verdiği bilgi, Kâğıthane'nin adeta bir kuş bahçesi olması ve her köşesinde çeşit çeşit kuşların bulunmasından ibarettir: “Bir murg-zâr-ı huld-âsârdur ki her kûşesinde hezâr murg-ı zâr zâr olup...” (? : 47^a; 1977: 59). Evliya Çelebi (2006) de Kâğıthane deresi boyunca çınar ağaçlarının bulunduğunu, her bir ağacın dallarına “nice yüz bin balıkçıl kuşları”nın yuva yaptığını (239) belirterek Latîfi'yi destekler.

Kâğıthane, İsfendiyaroğlu ve diğerlerinin (2022) belirttiğine göre kuş gözlemcilerinin sıklıkla takip ettiği bir yerdir (34). Zira yazın bir eğlence mekânı olarak kullanılan bu mahal, kış vakti kuşların mekânı olurdu (38). Bu nedenle Kâğıthane'de görülüp kayıt altına alınan pek çok kuş türü bulunmaktadır (126, 863). Bütün bunlar Latîfi'nin verdiği bilgiler ile örtüşmekte ve Kâğıthane'deki kuş habitatının tarihsel olarak -en azından Türkçe kaynaklarda- 1500'lü yılların başına kadar geriye götürülebileceğini ortaya çıkarmaktadır.

2.7. Yapılaşma

Latîfi, *Evsâf-ı İstanbul*'u ilk yazdığı dönemde fethin üzerinden henüz yüz yıl bile geçmemişti. Fetihden sonra II. Mehmed, o sırada hayli azalmış nüfusuyla harap bir vaziyette olan İstanbul'u ihya ve bir imparatorluk başkentine yakışır şekilde inşa etmek için bir yandan imar faaliyetlerine girişirken bir yandan da Anadolu ve Rumeli'de yaşayan Müslüman, Yahudi ve Rumları bazı maddi kazanımlarla teşvik ederek İstanbul'a yerleştirmişti (Öz, 2015: 469). Devlet eliyle gerçekleştirilen bu planlı göç hareketi, İstanbul'un hem imparatorluğun yönetim merkezi olması hem de fiziki yapısı ve konumundan dolayı her şeye erişilebilen bir yer olması nedeniyle kendiliğinden devam etti. Nitekim kendisi de Kastamonu'dan İstanbul'a göç etmiş birisi olarak Latîfi, İstanbul'un nasıl bir cazibe merkezi olduğunu şöyle açıklamaktadır:

Şehr-i İstanbul'a hezâr ahsenet
Zib-i bî-ğâye zîneti vâfir
Fi'l-misâl kuş sūdün dahı dilesen
Misl-i Ankâyiken yine hâzır
Misl-i cennet ne ârzû itsen
Bulınur anda hâzır ve vâfir⁵
Hâssaten ki berr ü bahrın ne kadar 'acib ü garîb matlûb-ı nazar ve mergûb u mu'teber
semîn ü sengîn yâdigâr u kıymet-dârı varsa anda gelüp kıymet ü rağbet ve bahâ vü 'izzet
bulur ve cihân bâzârının bâyi' vü müşterisi hep anda cem' olur. (? : 32^b-33^a; 1977: 42)

Latîfi, efsanevi Anka kuşu gibi gerçekte olmayan kuş sütünün bile İstanbul'da bulunabileceğini söyleyerek mübalağa yoluyla burada çok sayıda nimetin bulunduğunu ifade etmeye çalışır. Ona göre insanın canı ne istese, tıpkı cennette olduğu gibi, İstanbul'da bolca ve hazır bir şekilde bulur. Karada ve denizde ne kadar kıymetli nesne varsa değerini ve rağbetini İstanbul'da bulur. Çünkü dünya pazarının satıcısı ve müşterisi hep orada toplanmıştır.

Dünyanın her yerinden insanlar gelip İstanbul'a yerleşmekte, bir köşeyi tutmuş her türden zanaatkâr zanaatını icra etmekte, çeşit çeşit mallar satılmakta ve bu mallar Hindistan'dan gelenlere tercih edilmektedir:

İçinde envâ'-ı hîrfet ve yetmiş iki millet temekkün ü tavattun idüp her gûne hîref bir taraf tutup her biri bir işde ve dürlü dürlü cünbişde her kûşede bir gûne metâ' ve bir tarafı bâzâr-ı minâ gibi mahall-i ictimâ' olup kârda diyâr-ı Hind'e râcîh ve ednâ yeri nice memleketden vâzîh. (? : 5^b; 1977: 9)

İstanbul'un kalabalık olmasını bu şekilde temellendiren Latîfi, nüfus yoğunluğunu yine mübalağa ile anlatır. Ona göre İstanbul'da her milletten türlü türlü insan yaşamaktadır. Şehrin her tarafı mahşer meydanı ya da Mekke'de hacıların vakfe yeri olan Arafat gibidir. Bu izdihamdan köpekler, sahiplerinin kim olduğunu bilmez. İnsan tanıdıklarını tanımadıklarından ayırt edemez, evlat ana-babasını seçemez. Hatta Hz. İsa gökten inecek olup İstanbul'a girmek istese kalabalıktan iğne atacak yer bulamaz ve gökyüzünde dönen minareden başka yerde duramaz:

Envâ'-ı ecnâs-ı nâs ve esnâf-ı ümem ü ünâs ile her tarafı 'arsa-i 'arasât ve mevkıf-ı 'arafâta dönüp izdihâm-ı enâm ve mezâhime-i hâs ü 'âmmdan it ıssın bilmez ve evsâf-ı metn-i metîni dillerle şerh olmaz. Eger Hazret-i İsâ aleyhi's-salât ve't-tahiyye ve's-senâ sû-yı semâdan nüzûl ve bu şehre duhûl itmek murâd idinse kesretinden iğne birağacak

yer bulmaya ve menâr-ı felek-medârından gayrı yerde olmaya idi. (...) Kesret-i nâs ve vefret-i ecnâsdan yâr u ağyârı birbirin teşhîse iktidâr yokdur. Yâd u biliş birbirinden temyîz olup oğul atasın seçmez. (? : 8^b-9^b; 1977: 13)

Edebî hüviyetinden dolayı sanatlarla bezeli bu ifadenin üzerinden somut verilerle geçecek olursak o günkü şartlarda İstanbul'un gerçekten de büyük bir ivmeyle nüfusunun artmakta olduğunu görebiliriz. Fethin ilk yıllarında İstanbul'da 33 -ki burada İstanbul'la kas-tedilenin sur içi olduğunu hatırlatmakta fayda var- Galata'da 23 olmak üzere 56 mahalle bulunuyordu. Bu sayı Fatih döneminin sonlarında, 1477'de İstanbul'da 181, Galata'da 61 ve ilaveten Eyüp'te 8, Kasımpaşa'da 2, Boğaziçi'nde 7, Üsküdar'da 3 mahalle olmak üzere 262'ye yükselmiştir (Öz, 2015: 470-471). *Evsâf-ı İstanbul*'un ilk versiyonunun yazıldığı 1524 yılına gelindiğinde bu sayının daha da artmış olduğunu söylemek herhalde yanlış olmayacaktır. *Evsâf-ı İstanbul*'un ikinci edisyonunun yapıldığı 1574-5'e oldukça yakın bir tarihte, 1577'de yapılan sayıma göre ise İstanbul'da 485 cami, 4.494 mescit, 743 kilise, 1.653 ilk okul ve 11.143 cadde ve sokak bulunuyordu. Doğan Kuban (1970), Kanûnî devri sonlarında nüfusun yarım milyonu aştığını aktarırken (33), 1577'deki sayımdan hareketle Kılıç ve diğerleri (2022), her sokak ve caddede ortalama 100 kişinin bulunduğu bir senaryoda şehrin nüfusunun bir milyonu geçebileceğine dikkat çekerler (106).

Latîfî'nin işaret ettiği bu husus, bazı şairlerin dilinde teşbih ve hüsnütalil ile ifadesini bulmuştur. Latîfî'nin çağdaşı Cemâlî, Mâşî-zâde ve müellifi bilinmeyen fakat Kanûnî döneminde yazıldığı düşünülen bir İstanbul şehrengizi, İstanbul'un bu kadar insan çekmesini onun velayetine, yani Allah katındaki yüce mertebesine bağlarlar. Böylece İstanbul halkını zımnen müritlere benzetmiş olurlar:

'Aceb şehri-i latif ü nakş-süret

O denli halk cem olmak velâyet (Cemâlî, 59.beyit, Eren, 2012: 217)

"Şehr dime ulu vilâyetdür

Sâhib-i cezbe vü kerâmetdür" (Mâşî-zâde, 862.beyit, Özyıldırım, 2017:375)

İder halk-ı cihân dâ'im ziyâret

Olupdur san bu şehri ehl-i velâyet (Anonim şehrengiz, 52.beyit, Çelik, 2019: 12, 25;

Tıglı, 2020: 131, 389)

İstanbul'a sonradan yerleşen bu kadar insanın ilk ihtiyacı elbette barınma olacaktır. Bu da hızla artan nüfusa, hızla artan yapılaşmanın eşlik etmesi demektir. Nitekim Latîfî de bu noktaya temas etmeden geçemez. Şöhreti günden güne artan bu şehrin her tarafının acayip ve garip binalarla dolu olduğunu, parmak ucu kadar boş yer kalmadığını, içinde yaşayan insanların sayısına had hudut bulunmadığını belirtir:

Ol zamândan bu âna dek şeref ü şöhreti yevmen fe-yevmen mütezâyid ve mütezâ'if olmadadır ve her cânibi ebniye-i acibe vü garibe ile tolmaktadır. Her ne cânibe nazar ve ne tarafa güzer itsen bir mertebe memlû vü mâlîdür ki ser-i engüşt denli câyî hâlî bulunmaz...

Ne derûnunda emâkine had ve ne emâkin içre sevâkine aded var. (? : 8^b-9^a; 1977: 13)

Metinde geçen *acibe vü garibe* kelimeleri, daha önce görülmemiş, duyulmamış, hayret ve şaşkınlık uyandıran, tuhaf şey gibi anlamlara gelir (Şemseddin Sami, 1317: 929, 966). Latîfî'nin acayip ve garip binalardan tam olarak ne kastettiğini diğer şairlerin eserlerin-

den hareketle tahmin etmeye çalışalım. Mesela Tâcî-zâde Cafer Çelebi, *Heves-nâme*'sinde İstanbul'da lâlenin ortasındaki boşluk kadar bile boş yer kalmadığını, içinin de kat kat binalarla dolu olduğunu söyler: "İçi kat kat binadur gonçe-âsâ / Miyân-ı lâle denlü yok tehî câ" (141.beyit, Sungur, 1998: 198).

Taşlıcalı Yahya (ö. 1582), 1537'de yazdığı *Şâh u Gedâ* adlı eserinde İstanbul'un inci gibi dizilmiş, tamamı süslü ve bakımlı, kat kat kusursuz evler ve binalarla dolu olduğunu ifade eder. Yer yer kurşundan kubbeleri olan binaların da varlığından haberdar eder:

İçi ebyât ile müzeyyendür
Sanki dîvân-ı nazm-ı rûşendür
Cümle beyti musanna' u ma'mûr
Bulmaz bir yirinde kimse kusûr
Kurşun örtülü kubbeler yir yir
Yelken açmış gemilere benzer
Sakf-ı eflâki gibi dünyânun
İçi kat kat binâ durur anun (543-546.beyitler, 2023:s.y.)

Öncelikle üçüncü beyitte kurşunla kaplı kubbelerden bahsetmesi, kurşunun o dönemde İstanbul'da çatı malzemesi olarak kullanıldığını gösterir. *Menâzirü'l-Avâlim*'de Âşık Mehmed (2007), İstanbul'daki cami kubbelerinin, medreselerin ve diğer binaların çatılarının kurşunla kaplı olduğunu belirterek Taşlıcalı'nın söz konusu beytini alıntılar ve bu gerçeği şiire taşıdığına dikkat çeker (1091).

Tâcî-zâde ile Taşlıcalı'nın birleştiği noktaya odaklanacak olursak, ikisi de çok sayıda ve çok katlı binaların varlığı konusunda mütefikler. Bu şairlere Zaîfî'yi (ö. 1557'den sonra) de ekleyebiliriz. Zaîfî'nin 1543 tarihli *Kitâb-ı Sergüzeşt-i Zaîfî*'sinde Işkî adlı kahramanın İstanbul'a girdikten sonra gördüklerini tasvir ettiği kısım, Latîfî'nin kullandığı acayip ve garip tanımlamalarının içeriğine dair daha kuvvetli bir ipucu verir: "Bir kapusundan içerü girdi gördi ki bu şehrün içinde 'acib saraylar ki sakfı hevâ-yı fenâda ve garîb kasrlar ki ferşinün tabâkât-ı 'arşî fevka'l-'ûlâda" (Serdaroğlu-Coşkun, 2013: 176).

Öyle anlaşılıyor ki Zaîfî, *acib saraylar* ve *garîb kasrlar* ile çok katlı ve çatısı gökyüzüyle bütünleşmiş gibi algılanan yüksek binaları kastetmektedir. Bu durum diğer şehirlerde İstanbul'daki kadar görülüyorsa -ki öyle olması kuvvetle muhtemeldir- Latîfî'nin kastettiği acayip ve garip nitelemesinin altında yatan sebeplerden en azından birinin yüksek binalar olduğunu söyleyebiliriz. Ancak bahsedilen bina yüksekliği ve kat sayısı gibi unsurların, dönemin şartlarına göre değerlendirilmesi gerektiğini hatırd tutmak gerekir. 16. yüzyıl şer'îye sicilleri üzerinde yapılan araştırmalar, bu dönemde İstanbul'da tek ya da üç katlı evlerin⁶ de varlığını göstermekle birlikte genellikle iki katlı evlerin tercih edildiğini, fakat kat sayısının yavaş yavaş artma eğiliminde olduğunu ortaya koymaktadır (Açık & Düzenli, 2015: 254, 258, 262, 263). Aynı kaynakta geçen, 16. yüzyıl müelliflerinden Kınalı-zâde'ye (ö. 979/1572) atıfla evlerin yüksekliğinin altı ziraya ulaşabildiği bilgisi de ayrıca zikredilmeye değerdir (263). Osmanlı döneminde mimaride kullanılan zira ölçüsü 73,3333 santimetreye tekabül ettiğinden (Erkal, 1991), Kınalı-zâde'nin referans verdiği değer yaklaşık olarak dört buçuk metre karşılık gelmektedir.

Son olarak insan nüfusuna paralel bir şekilde artan yapılaşmanın, rüzgârın esiş hızını ve yönünü de doğal olarak etkilediği bilinmektedir. Latîfi bu durumu, insanların izdihamından havanın kendisinin bile nefes darlığı çektiği, sabah rüzgârının diriltici nefesinin kuş gibi kafeste hapsoldüğü şeklinde betimler: “Hattâ kesret-i nüfûsdan havâ zayyiku’n-nefes ve nefha-i sabâ mânenî-i mürg habs-ı kafes olup hülâsa ferec bulmayup terâküm (?) dem ve tezâhüm-i âdemden nefes alamaz” (? : 9^b; 1977: 14).

Sonuç

Modern öncesi dönemde doğa ve çevrenin nasıl olduğunu elbette yazılı kaynaklar, haritalar, gravürler ve birebir gerçekçi olmasalar da minyatürlerden öğrenebiliyoruz. Kelimelerle resim çizen Osmanlı ediplerinin her bir kelimeyi titizlikle ve bilinçli bir şekilde seçtiğini bildiğimizden çevre tarihi ya da ilgili olabilecek diğer alanlarda sunabilecekleri veri potansiyelini değerlendirmek yararlı olacaktır. Bununla birlikte edebî dilin doğası gereği türlü benzetmelerle mübalağalar barındırması, bu türden metinlere dikkatli yaklaşmayı da gerekli kılmaktadır. Mübalağanın özünde bir hakikate işaret ettiği gerçeğinden hareketle, edebî metinlerde öze odaklanmak, veri çıkarmak ve onları diğer edebî eserlerle, tarih kaynaklarıyla birlikte okumak birkaç açıdan fayda sağlayabilir. Öncelikle edebî eser kanalıyla dönemin çok farklı hususiyetlerine dair bir fikir sahibi olunabilir. *Evsâf-ı İstanbul*’u çevre merkezli okuyan biri, 16. yüzyılda Kâğıthane’nin topografyasını, berrak suyunu, bir kuş cenneti oluşunu ya da Topkapı Sarayı’nın bahçesinde yetiştirilen meyve ve çiçeklerin neler olduğunu öğrenebilir.

Bir edebî eserden elde edilen bulguların, gerçekliği ne kadar ve nasıl yansıttığına dair okurda oluşacak merak, onu aynı dönemde yazılmış diğer edebî ve tarihî kaynakları okumaya sevk edecektir. Bu makalede yapılan da aslında budur. Bu noktada Latîfi’nin işaret ettiği kimi hususlar hakkında çağdaşlarının da hep birbirini destekler nitelikte bilgiler vermeleri ve sonuçta hemen hepsinin tarihsel verilerle örtüşmesi ayrıca dikkate değerdir. Edebiyat ve tarih kaynakları arasında kurulan diyalog, mevcut bilgilerin doğruluğunu sağlama ve yeni detaylarla açma görevini üstlenmektedir. Mesela Latîfi’nin şehrin acayip ve garip binalarla dolu olduğu yönünde verdiği bilgi, bahsi geçen eserlerle hem teyit edilebilmekte hem de *acibe vü garibe* ifadeleriyle ne kastetmiş olabileceği hususu açıklığa kavuşturulabilmektedir.

Mezkûr diyalog, aynı zamanda yeni düşünme biçimlerine de kapı aralayabilir. Örneğin, 16. yüzyılda İstanbul nüfusunun ne kadar ya da hangi aralıkta olduğunu *Evsâf-ı İstanbul* ya da başka bir edebî eserden öğrenmek pek mümkün görünmemektedir. Bu bilgi daha ziyade tarihî kaynaklardan elde edilir. Fakat bu nüfus yoğunluğunun, o şehrin sakini olan bir edip tarafından nasıl algılandığı ve deneyimlendiği, yazdığı edebî eserden öğrenilebilir ki bu da mevcut durumun farklı bir perspektiften yorumlanabilmesine imkân sağlar. İstanbul’un farklı milletlerden pek çok insanı kendine çekebilene, her şeye erişilebilene, bu sebeple hayli kalabalık olan, çok sayıda ve çok yüksek binalar barındıran, nüfus ve yapı yoğunluğundan rüzgârın serinletici etkisinin hissedilemediği bir şehir olduğu gibi hususlar, birinci elden ve muhababından duyulur.

Görülüyor ki kaynakları birlikte okumak, okurun zihninde daha kapsamlı ve daha sağlam bir resim çizebilir. Bu resmin parçaları, birbirlerini destekleme ve açmanın da ötesinde yeni araştırmalar için bir fikir verme potansiyeline de sahiptir. Bu makalenin odak noktası olan Osmanlı edebiyatı ve çevre özelinde konuşulacak olursa, Osmanlı çevre tarihi araştırmalarında edebî eserlerin de göz ardı edilmemesi gereken kaynaklar olduğu söylenebilir.

Notlar

- 1 Bu makalede, kolay erişilebilirliği nedeniyle bu neşre gönderme yapılmakla birlikte, alıntılar orijinal nüshadan yeniden okunmak suretiyle verilmiştir.
- 2 Latîfî hakkında bugüne kadar her yerde erişilebilir pek çok şey yazıldığı için hayatı mümkün olduğunca kısa bir şekilde özetlenmiştir.
- 3 Makale boyunca kullanılan birincil kaynaklar hep 16. yüzyıldan seçilmekle birlikte önemine binaen Evliya Çelebi'den de yer yer alıntılar yapılmıştır.
- 4 *Evsâf-ı İstanbul*'un telifinden yaklaşık bir asır sonra, Bahtî mahlasıyla şiir yazan Sultan I. Ahmed (ö. 1026/1617) bir gazelinde Edirne'nin ayvasına karşılık İstanbul'un sulu şeftalisini tercih ettiğini söyler (Kayaalp, 2019: 54). Bu da Latîfî'nin sözlerini destekler mahiyettedir.
- 5 Vezindeki çok sayıda aksaklık, bu kısmın zamanla aslından uzaklaştığı düşüncesini doğurmaktadır. Bu da eserin iyi bir edisyon kritiğe ihtiyaç duyduğunu gösteren bir başka delildir.
- 6 Üç katlı evlere örnek olarak 16. yüzyıldan bir görsel için bkz. Necipoğlu 2021: 207.

Araştırma ve yayın etiği beyanı: Makalenin taslak hali, Kapadokya Üniversitesi'nin 25-26 Temmuz 2023'te düzenlediği II. Ulusal Çevreci Beşeri Bilimler Konferansı'nda "Latîfî'nin *Evsâf-ı İstanbul* Adlı Eserine Çevreci Bakışlar" başlığıyla sözlü olarak sunulmuş ve özeti yayımlanmıştır. Bu makale söz konusu bildirinin gözden geçirilmiş ve yeniden yapılandırılmış halidir ve etik kurallar gözetilerek yazılmıştır.

Yazarın makaleye katkı oranı: Makalenin yazarı, yazım aşamalarının tümünü tek başına yürütmüştür.

Etik komite onayı: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

Finansal destek: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

Çıkar çatışması: Çalışmada çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Research and publication ethics statement: A draft version of this article, "Latîfî'nin *Evsâf-ı İstanbul* Adlı Eserine Çevreci Bakışlar," was presented orally at the 2nd National Conference of Environmental Humanities held by Cappadocia University on July 25-26, 2023, at which time the article's abstract was published. This article is a revised and restructured version of that paper and was written in adherence to prevailing ethical principles.

Author contribution: The author independently composed the entirety of the article.

Ethics committee approval: This study does not require approval from an ethics committee.

Financial support: This study received no financial support whatsoever.

Conflict of interest: There are no known conflicts of interest in this study.

Kaynakça

- Açık, T. & Düzenli, H.İ. (2015). XVI-XVII. yüzyıl İstanbul evlerine dair. *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. (8). İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi (İBB) Kültür A.Ş., 244-263.
- Âşık Mehmed. (2007). *Menâzırü'l-avâlim* (III). (M. Ak, Haz.). Türk Tarih Kurumu.
- Atasoy, N. (2015). İstanbul bahçeleri. *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. (4). İSAM ve İBB Kültür A.Ş., 534-571.
- Ay, Ü. (2015). 15-16. yüzyıllar tarihî-menkıbevi mesnevilerde İstanbul'a dair ayrıntılar. *Osmanlı İstanbulu III*. (F. M. Emecen, vd., Ed.). İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi ve İBB, 289-330.
- Aynur, H. (1999). Istanbul in divan poetry: 1453-1600. *Acta Viennensia Ottomanica, Akten des 13. CI-EPO-Symposiums (Comité International des Etudes Pré-Ottomanes et Ottomanes) vom 21. bis 25.*

- September 1998. (M. Köhbach, vd., Ed.) Wien: Institut für Orientalistik, 43-50.
- Aynur, H. (2015). Şehri sözle resmetmek: Osmanlı edebî metinlerinde İstanbul (XV-XVIII. Yüzyıllar). *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. (7). İSAM ve İBB Kültür A.Ş., 128-145.
- Aynur, H. (2018a). Representations of Istanbul as a literary and cultural space in Ottoman texts (1520-1566). *An Iridescent Device: Premodern Ottoman Poetry* (C. Czygan, S. Conermann Ed.) Bonn University, 245-256.
- Aynur, H. (2018b). Tatavlı Mahremî'nin (ö. 1535) *Şehnâme*'sinde sur dışı İstanbul'u. *Osmanlı İstanbulu-V*. (Ed. Feridun M. Emecen, vd.) İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi ve İBB, 43-68.
- Aynur, H. (2020). Tatavlı Mahremî'nin *Şehnâme*'sinde suriçi İstanbul'u. *YILLIK: Annual of Istanbul Studies*, (2), 143-150.
- Benli, Ş. (2023). Necâtî üslubunu nesre uyarlama örneği olarak Latîfî'nin Fusûl-i Erba'a adlı eseri. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, (30), 54-85.
- Çelik, B. (2019). Müellifi bilinmeyen bir İstanbul şehrengizi. *Littera Turca: Journal of Turkish Language and Literature*. 5 (1), 12-31.
- Eren, A. (2012). *Defterdâr-zâde Ahmed Cemâli'nin Metâli'-i Cemâli ve Şehr-engiz-i İstanbul adlı eserleri (inceleme-metin)*. [Yayımlanmış yüksek lisans tezi] Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Erkal, M. (1991). Arşın. *TDV İslam Ansiklopedisi*. TDV. 4.4.2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/arsin>
- Erünsal, İ. (1984). Türk edebiyatı tarihinin arşiv kaynakları II: Kanunî Sultan Süleyman devrine ait bir in'âmât defteri. *Osmanlı Araştırmaları* (IV), 1-17.
- Evliya Çelebi. (2006). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi I. kitap: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 numaralı yazmanın transkripsiyonu-dizini* (Robert Dankoff, vd., Haz.) Yapı Kredi.
- Irmak, H. (2018). *İlk çağdan günümüze Kâğıthane*. Kâğıthane Belediyesi.
- İsfendiyaroğlu, S. vd. (2022). *İstanbul'un kuşları*. İBB.
- Kafadar, C. (2021). The city opens your eyes because it wants to be seen: The conspicuity and lure of early modern Istanbul. *A Companion to Early Modern Istanbul* S. Hamadeh, Ç. Kafescioğlu (Ed.) Brill. 25-60.
- Kılıç, D.A., vd. (2022). *Osmanlı arşiv belgeleri ışığında çevre, şehir ve insan*. T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı.
- Kuban, D. (1970). İstanbul'un tarihî yapısı. *Mimarlık: Metropoliten Planlama*, 8 (5), 25-48.
- Kut, G. (2010). Latîfî'nin Evsâf-ı İstanbul adlı eserinde Tahtakale'de günlük hayat. *Süleymaniye Şehir ve Medeniyet Ulusal Sempozyumu*. Kocav. 351-357.
- Latîfî. (1977). *Evsâf-ı İstanbul* (N., Suner [Pekin], Haz.) Baha Matbaası.
- Latîfî. (?). *Evsâf-ı İstanbul*. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, No. 3751.
- Latîfî. (2000). *Tezkiretü'ş-şu'arâ ve tabsiratü'n-nuzamâ (inceleme-metin)*. (Rıdvan Canım, Haz.) AYK Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.
- Lâtîfî. (2001). *Eloge d'istanbul suivi du Trait  de l'invective* (S., Yerasimos, Çev., Haz.) Actes Sud-Sinbad.
- Necipoğlu, G. (2021). Volatile urban landscapes between mythical space and time. *A Companion to Early Modern Istanbul*, S. Hamadeh, Ç. Kafescioğlu (Ed.) Brill. 197-232.
- Niyazioğlu, A. (2021). Poets, sufis, and their city tours. *A Companion to Early Modern Istanbul*, S. Hamadeh, Ç. Kafescioğlu (Ed.) Brill. 655-671.
- Osmanlı Mimarlık Metinleri Arşivi. 12.4.2024. <https://omma.itu.edu.tr/veri-detay/189>

- Öz, M. (2015). İstanbul nüfusu: Fetihden XVIII. yüzyıl sonlarına kadar. *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* (3). İSAM ve İBB Kültür A.Ş., 468-486.
- Özcan, A. (2013). Osmanlı tarihçiliğine ve tarih kaynaklarına genel bir bakış. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* (1), 271-293.
- Öztoprak, N. (2008). Evsâf-ı İstanbul: Latîfî'nin İstanbul'u. *Yüzakı Aylık Edebiyat Kültür Sanat Tarih ve Toplum Dergisi*. 12.4.2024. <https://www.yuzaki.com/2008/05/evsaf-i-istanbul-latifinin-istanbulu/>
- Özyıldırım, A. E. (2017). *Mâşî-zâde Fikrî Çelebi ve Ebkâr-ı Efkâr 'ı: On altıncı yüzyıldan sıradışı bir aşk hikâyesi*. Dergâh.
- Pekin, N. (1974). Evsâf-ı İstanbul. *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, (3), 57-62.
- Serdaroğlu Coşkun, V. (2013). "Sergüzeştüm güzel hikâyetdür": Zaîfî'nin *Sergüzeştname'si*. 2.basım. İSAM.
- Sevgi, A. (1990). Latîfî'nin gözden kaçan bir risâlesi yahut İskender Çelebi'ye sunduğu bahâriyye. *S.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, (5), 47-54.
- Sevgi, A. (2003). Latîfî. *TDV İslam Ansiklopedisi*. TDV. 22.3.2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/latifi>
- Sipâhîzâde Mehmed. *Evezahu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik*. (İlhami Danış, Haz.) TÜBA.
- Sultan I. Ahmed. (2019). *Bahtî dîvânı* (İ. Kayaalp, Haz.) T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Sungur, N. (1998). *Tâcî-zâde Cafer Çelebi'nin Heves-nâme'si (inceleme-tenkitli metin)*. [Yayımlanmış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şemseddin Sami. (1317). *Kâmûs-ı Türkî*. İkdâm.
- Tanyeli, U. (2010). İstanbul'u yazmak: Cumhuriyet dönemi tarih metinlerinde eski başkent. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* (8/16), 259-275.
- Taşlıcalı Yahya. (2023). *Şâh u gedâ*. (M. E. Harmanlı ve G. Tanrıbuyurdu, Haz.). T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Tıgılı, F. (2020). *Türk edebiyatında şehrengizler* [Yayımlanmamış doktora tezi] İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bu eser Creative Commons Atf 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

(This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License).